

igényű tanulmányok kereteit szétfeszítene. Herepei cikkei, s a hasonló típusú cikkek — mint már utaltunk rá — a történeti tudományok fejlődésének olyan építőkövei, melyeknek állandó kitermeléséről, közkinccsé tételéről egyetlen korszak tudományosága sem mondhat le. Ugyanakkor — mint Herepei társadalom- és művelődéstörténeti témái is mutatják — a fejlődő tudomány igényei visszahatva irányítják az adatfel-táró tevékenység tendenciáit is.

Hátra van még, hogy az egyes köteteknek a vonatkozó korszak speciális problematikájához nyújtott konkrét segítségéről szóljunk. Ebben a vonatkozásban a szerkesztő Keszérű Bálint rövid, de igen gondos bevezető szövegeire utalhatunk (az egyes kötetek élén, s az I—II. kötetben az egyes tanulmány-csoportok élén is); ezek segítik a kutatót, hogy a félelmetes méretű adattengerben eligazodjék (s korrigálják a cikkekben ma-gukban itt-ott mutatkozó problematikus vagy egyoldalú következtetéseket). Az I. kötet bevezetése azzal a ma is élő, sőt köz-helyszámba menő felfogással szemben, mely a magyar XVII. sz. szellemi mozgalmában „néhány kiváló, de korán jött tragikus sorsú írónak és tudósnak az egész világgal vívott magányos és reménytelen küzdelmét látja”, rámutat a korszak kollektív szellemi erő-feszítéseire, a polgári jellegű művelődési törekvések folyamatosságára — amire a kötet anyaga a bizonyíték. A II. kötet beve-zetése a protestáns polgári kultúra fellendése korának problematikáját vázolja fel, rámutatva röviden tudományosságunk ered-ményeire és hiányaira e korszakkal kapcso-atosan: számos értékes tanulmány ellenére a lelet-magyarországi és erdélyi kultúra fel-ndülését illető legfontosabb kérdések sem

megnyugtatóan tisztázottak; nincs kielégítő magyarázatunk a folyamat társadalomtör-téneti háttéréről, a vallási harcok mezében mérkőző, osztályokhoz, társadalmi rétegek-hez kötődő ideológiák harcairól. Nem tudták megjelölni kutatóink a véglegesség igényével azt a helyet sem, melyet a századközép magyarországi szellemi mozgalmi az euró-pai eszme- és izléstörténeti folyamatban el-foglalnak. A cikkgyűjtemény — mint a fent elmondottakból is látszik — a kérdéseket ebben a formában nem veti fel, anyaga mégis alkalmas arra, hogy segítséget nyújt-son a kor társadalom-, ideológia- és izléstör-ténetével foglalkozó kutatásnak. Végül a III. kötet — mint erre bevezetőül utaltunk — a tárgyalt korszak ideológiai viszonyainak megfelelően nem az eszmék fejlődését, hanem a kulturális organizmus életjelenségeit, s a mögöttük működő társadalmi mozgást követi.

A III. kötet megjelenésével egyidőben Herepei János pályája is lezárult. Bizonyára mód nyílik azonban arra, hogy hátrahagyott, befejezetlen gyűjtései, s terjedelmesebb, inkább helytörténeti érdekű művei (nyom-tatásban vagy esetleg sokszorosítva) nap-világot lássanak. S ha az önmagukban is nagyértékű kötetek módszertani tanulságai-nak megszívlelésével szervezetteren folyónk tovább az a munka, aminek végzésével Herepei János tudományosságunk egy ko-rábbi korszakának értékes, nélkülözhetetlen hagyományait igyekezett a mai kutatás számára átadni: e munkálatok XVII. sz.-i irodalom- és művelődéstörténetünket új, a szó szoros értelmében az eddiginél szélesebb és szilárdabb alapokra helyezhetnék.

V. Windisch Éva

GERGELY ANDRÁS: SZÉCHENYI ESZMERENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

Bp. 1972. Akadémiai K. 177 l.

A mester több értelmű üzenetét a tanít-ványok egymásnak ellentmondóan olvassák: erre a régi tételre a magyar kultúrában Széchenyi utóélete a legtisztább példa. Csak történész képes ezt a legújabb — marxista — értelmezést a maga egészében a korábbiak-hoz mérni, mi csak arra hívhatjuk fel a figyel-met: legjobb tudomásunk szerint az eddigi történész munkák közül ez a könyv adja a legtöbb segítséget az író Széchenyi megérté-séhez.

Szerzője a fiatal történész nemzedék hangsúlyozottan önálló felfogású tagja, kinek tevékenységét példamutató erőösszpontosítás jellemzi. Nyelvi és módszertani szempontból egyaránt kitűnően megírt könyvében „feno-menológiai fejlődésrajzot” (8) kíván adni Széchenyi eszmerendszeréről, elfogadva Ke-

mény és Szeffkú véleményét e rendszer eredetiségéről. Az egyéni benyomásterősítés kizárja, s hierarchizált kategóriák össze-függéseivel foglalkozik. Széchenyi uralkodó gondolatát kifogástalan érzékkel jelöli meg: „a dinamizálódó viszonyokkal lépést tartó dinamikus embertípus követelményét is meg-fogalmazta” (135), „emberideálja nem a »homo oeconomicus«, hanem a »lelkileg független ember«” (108). A rendiség és a klasszicizmus között szerves kapcsolatot tételez fel, s e kettő tagadásában látja Szé-chenyi tevékenységének mozgatóerejét. Ez a megállapítása alapvető igazság, s csak jelen-téktelen részletben szorul némi kiigazításra. Desseffy József kétségkívül a Széchenyivel szembenálló régebbi kulturális örökséget képviselte, de agrárius politikai elképzelései

nem a klasszicista irodalom mögötti világszemlélettel, hanem a romantikát megelőző Rousseau létértelmezésével hozhatók összefüggésbe. Ezt a viszonylagos összetettséget az magyarázza, hogy Magyarországon a klasszicizmus sohasem jött létre akárcsak megközelítően tiszta formájában is, mert e művészeti irányzat nálunk igen későn, ellenhatásával majdnem egyidőben vette kezdetét. Ez a módosítás azonban nem érinti a tanulmány nagy érdemét: Gergely Széchenyi *létszemléletének irodalmi rokonait* kifogástalan biztonsággal ismeri fel, egyrészt az előzményt Berzsenyi eszmerendszerében, másrészt a következményt Kemény tragikum-elméletében.

Különösen figyelemre méltó az, hogy a tanulmány írója az egyes művek szerkezeti elemzésére is vállalkozik, s ezen során poétikai jellegű megjegyzésekre is sort kerít. A *Naplók* „sajátos belső beszédét rögzítenek” (20), uralkodó szerkezeti sajátosságuk pedig egyúttal a bennük kifejtett létértelmezést is magában foglalja: „a hön áhított cél közelléte, csaknem elérése pillanatában az érdeklődés elfordul, irányt változtat” (24). A *Lovakrul* című műben „az egyszerű, lineáris (párhuzamos) kompozíció a magyar és az angol fejlődés párhuzamba állításán alapul” (68). E szerkezeti megoldással a *Hitel* éles ellentétet képez, mert „körkörös kompozíció” (91), „két hierarchikus kört” jár be (92). Ismét egészen más a *Stadium* felépítése: „A *Hitel* fejezetei közt feszülő ellentmondást — a néhol hierarchikus, másutt párhuzamos elrendezést — a *Stadium* tizenkét törvényének hierarchikus elrendezése fogja majd feloldani” (95), a logikai s egyszersmind hasznossági sorrend (141). A feltétlen elismerés illeti meg a könyv tekintélyes részét kitevő műelemzéseket, melyek során fény derül Széchenyi egyes műveinek különös megformáltságára.

A könyv egészének mint szorosan vett történeti munkának a mérlegelésére illetékelennek érezzük magunkat; az irodalmi vonatkozásokat leszámítva pusztán egyetlen részletkérdésben kockáztatnánk meg tévova kérdést. *Széchenyi távozását az 1832—36-os országgyűlésről* Gergely így értelmezi: „Tévedett, politikai hibát követett el, amikor az országgyűlés vitáinál fontosabbnak tartotta, hogy a sziklák robbantásával csupán a hajók számára nyisson utat... Széchenyi anyagi vállalkozásaival akarta elérni mindazt, amire — véleményünk szerint — elsősorban politikai eszközökkel kellett volna törekednie” (172, 136). Vajon nem kellene-e jobban hangsúlyozni azt, amit a tanulmány szerzője maga is tekintetbe vesz, hogy Széchenyit mindig „világtörténeti szempont” (71) vezette? Talán nem fölösleges idézni az Entente egyik előkészítőjének, Saint-René Taillandier-

nek a moszkvai pánszláv kongresszus előtt írott sorait: „Ha az osztrák kormányt Széchenyi elvei ösztönöznék és ha a magyarok mind hozzá lennének hasonlóak, akkor nem lennének arra kényszerítve, hogy elfogadjuk az oroszok meghívását” (*Revue des deux mondes*, août 1, 1867). A londoni Közlevéltár George Barany által feldolgozott anyaga azt mutatja, hogy Széchenyi a Palmerston-kormányval történt megegyezése alapján látott hozzá a Vaskapu szabályozásához. Anglia nemzetközi víziútként használni akarta a Dunát, cserébe pedig felajánlotta, hogy Bécsset megkerülve, közvetlen kereskedelmi érintkezést alakít ki Magyarországgal s politikai befolyását a nála sokkal elmaradottabb és maradi politikájú cári hatalommal, sőt Ausztriával szemben fogja érvényesíteni. A kép teljességéhez még az is hozzátartozik, hogy Széchenyi — ki számos művében, így például a *Hunniában* vagy *A kelet népeiben* a nemzetiségi kérdést igen haladó szellemben tárgyalta — a dunai gőzhajózás gyors fejlesztésével meg akarta állítani a cár balkáni terjeszkedését, liberalizálni akarta a rendkívül maradi vezetők rétege délszlávokat s a közös érdekek szem előtt tartásával közeledést szeretett volna előidézni a balkáni népek és a magyarság között (Barany: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791—1841* Princeton, N. J., 1968. 224—67, 442—4).

A továbbiakban Gergely néhány olyan megállapításával próbálunk vitába bocsátkozni, melyek könyve egészét nem érintik, de nem elhanyagolhatóak Széchenyi *irodalomtörténeti megközelítése* szempontjából. Megítélésünk szerint nem szerencsés Széchenyi Ferenc és Baradlay Kázmér nevét összekapcsolni (7), mert ez a párhuzam félrevezeti a beavatatlan olvasót. Részünkről a vázoltnál kevesebb eltérést és több párhuzamosságot látunk apa és fia munkássága között. Széchenyi Ferenc a költők által annyit s nem egészen jogtalanul dicsért Teréz-kor föllendülése jegyében nevelkedett. Sonnenfels volt a tanára, Angliában felkereste Adam Smith-t, Tessedik könyvét ő fordította le, s Hajnóczyt alkalmazta titkárként. Európai látókörü ember volt, ki a nemzet és/vagy az emberiség dilemmát mélyen átélte. Megtorpanásából nem hiányzott a tragikum — 1817. május 16-án fiahoz írt keserűen önbíráló levele azt mutatja, hogy ennek ő is tudatában volt. George Barany adatokkal bizonyította, hogy Hajnóczy megbízója a Habsburgokkal szemben álló poroszokkal kereste az érintkezést, kényszerből lépett vissza, mikor alig tudta elkerülni a perbe fogatást és egyszersmind felismerte, hogy a külföld nem védi meg Bécstől (i. m. 22—3). Indokolatlan tehát az apa világszemléleté-

nek egysíkú jellemzése: „A magabiztosság, problémamentesség, a jó és rossz ellentétének a régire és újra történő visszavezetése kétségkívül atyja gondolatának visszfénye” (12). Annál is inkább, mert könyve végén Gergely maga is ellentmondásba kerül kiindulópontjával: „Megítélésünk szerint a *Stadium* legtöbb programpontját egy javaslatban koncentráltan atyja tervezetében találhatjuk meg, amelyet még lelki összeomlása előtt, 1792-ben készített országos bizottságok számára” (145).

A családi háttér témakörével szervesen összefügg a *katolicizmus* kérdése. A tanulmány szerzője egyértelműen a fejlődés kerékkötőjének tekintí Széchenyi katolikus nevelését; szerinte a katolikus örökség nem járult hozzá későbbi munkássága értékeihez. Ez a kijelentés némiképp indulatinak, benyomás-szerűnek hat, nem követi érvelő bizonyítást. A *Hitel* jellemzése az emberről: „*ő a mi, maga által az*” kétségkívül deista szemlélettel hozható összefüggésbe (71), azt sem lehet tagadni, hogy Széchenyi rokonszenvet mutatott jellegzetesen protestáns gondolatok iránt, puritanizmusáról (74) azonban már csak szerepjátéasa miatt is túlzás beszélni — ez utóbbi jelentőségét pedig Gergely is elismeri (37). Az „atyai transzcendens vallási örökséggel történő leszámolás” (74) idejét nem lehet megállapítani, mert a küzdelmet mindvégig folytatta a transzcendenciával. A *Naplók* alapján még azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy sokszor a kárhózzattól való félelem gátolta meg az öngyilkosságban, csak akkor vállalta azt, amikor lehetetlenné vált helyzete miatt feloldozást remélt. Annyi azonban bizonyos, hogy Széchenyiben mélyen élt a magyar írónál oly ritka metafizikai érdeklődés, és ebben a tekintetben sokat merített egyes katolikus gondolkodók lételméletéből. A belső csend eszméjének forrása például nem a biedermeier világszemléletben (74–5), hanem a katolikus hagyományon belül keresendő, fenyegetettség- és semmi-élménye rokonát leginkább a janzenista Pascalnál kereshetjük.

A katolikus hagyománynak nem eléggé történeti, leszűkített felfogása komolyabb tévedéshez vezet: Gergely a *naplóiról* Széchenyi megítélésekor Grünwald Bélának már Péterfy által cáfolt tételét újítja fel: „... Széchenyi naplóírásának ténye és sajátosságai önmagában is torzult személyiségre, grafomániás jellegre utalnak” (42). Valószínűbbnek tartjuk, hogy e külső szempont helyett az a *Naplókban* gyakran előforduló eszme ösztönözte Széchenyit a naplóírásra, mely szerint önmagunk ismerete fontosabb a másokénál, mivel erkölcsi következménnyel jár. Ez a gondolat pedig hosszú múltra tekinthet vissza a katolikus hagyományban. Feltételezésünk szerint a család vallásos

öröksége — minőségileg átalakult formában — szervesen beépült Széchenyi létszemléletébe. Kemény Zsigmond a Bach-korszak idején némán magába roskadt nemzetet akarta felrázni akkor, amikor egyértelművé szepítette-torzította Széchenyi alakját, azok közé sorolva, „kik egy nagy eszmét, egy nagy törekvést tűznek magok elébe, s annak áldozzák föl munkásságuk összegét” (*Sorsok és vonások*. Bp., 1970. 133). Valójában Széchenyi ellentétes lehetőségek, szerepek között hányódó párbeszéd-alkat volt, Németh László drámájának I. felvonásában Goldmark doktor találóan „*mégis és mégsem* embernek” nevezi. „Vajon nem folytathatna-e párbeszédet az ember saját szellemével” — olvashatjuk 1821. március 18-i feljegyzésében. 1848. augusztus 11-én „ingadozás”-nak nevezte a rá jellemző létértelmezést, 1848. szeptember 4-én pedig ezt írta: „Senkisémet hozott több zúrnavart a világba, mint én. Kossuth és Petőfi többnyire egyértelmű léthelyze ekét fordított le az értekező próza, illetve a költészet nyelvére; Széchenyi soha nem képes egy helyzetet egyértelműsíteni, mert szüntelenül változónak érzi nézőpontját. „Ich wagte ein Blick in mein Inneres...” kezdetű költeményében a leirt táj önmaga ellentétébe fordul át, ám a költői én hamarosan felismeri, hogy a változás önnön magában ment végbe. A *Naplókban* Széchenyi lelkigyakorlatot tart, önmagának gyón, mindig egy adott pillanat énje egy másik pillanattal beszélget, ösztönzi magát saját maga által korábban létrehozott ösztönzőkkel, s közben önmaga közönsége is. A külföldi utazások azonos történéseit gyakran kétféleképpen — kétféle naplóban — beszéli el, s nemegyszer emlékek emléket jeleníti meg. Az írás és történés ideje közötti különbség növekedésével Széchenyi egyre jobban torzítja, a tudattalan és a metafora síkjára emeli át a már többször elbeszélteket, s a különböző változatok közötti feszültség adja meg prózájának jellegzetesen önsanyargató hangnemet. Egyre kevésbé hajlandó visszaemlékezni, mindinkább kétségbe vonja az emlékek valóságát, úgy érezve, hogy azok már nem tartoznak hozzá. Az idő távolodásával a múlt megőrzését kiszorítja a múlt megalkotása, a vagyok és a rég voltam között megszakad a folytonosság, a régmúlt a jelenből kitalált fikció. A történetek kesei, végletesen torzító értelmezését 1849. március 21-i önvallomásából és 1851. március 14-én Tasner Antalhoz küldött leveléből vett idézettel szemléltetnénk: „Én, Széchenyi István, a legboldogtalanabb vagyok, vagy inkább a legnyomorultabb teremtmény, aki valaha lélegzett, mert érzem, vagyis tudom, hogy mindaddig, amíg öntudatom lesz, a pokol minden gyötrelmével fog mardosni öntudatom s az öntudat elpusztíthatatlan, örökkévaló!... Szívem alusszimmel és senkivel nem

érett részvétet. Karolint lassú tűzön öltem meg 7 éven keresztül... Feleségemet nem szerettem; csak önmagamat szerettem; s mindig csak a csábításon járt az eszem... Hogy feleségemet teljesen megnyerjem, a hazafiság színterére léptem. 24 magyar szót beszéltem rosszul és ostobán, de mint ellenzéki magnás, és 60 000 forintot ajánlottam fel, voltaképpen nem tudva, mire is." „1838-ban, a pesti árvízkor dúltam-fúltam, hogy nem engem emlegetnek úgy, mint Wesselényit; feleségemet először Budára küldtem, azután Cenkre, abban a reményben, hogy a többiekkel együtt el fog pusztulni s megszabadulok családom nyűgétől... Petőfy — az édesfiam, kinek anyját annyi más nőhöz hasonlóan meg hagyta döglölni — pontosan megrajzolt a *Felhőkben!*”

Széchenyi az *eldöntetlen lehetőségek* írója, létértelmezése szöveg ellentétben áll Petőfy egyértelműen utópikus, a kései Vörösmarty és a regényíró Kemény tragikus vagy Arany stoikus-rezignált, tragikumon túli, elégikus világszemléletével. Ezek az eldöntetlen lehetőségek három szinten vetődnek fel írásaiban. Legkorábban az *egyéni lét szintjén* ismeri fel őket. „Mi minden akarna lenni gróf Sz. I.? Híres katona akar lenni... Egész életében utazni, végül kivándorolni... Megházasodni és magát a társasági életnek szentelni... Nőtlennek maradni, a társaságot kerülni, lovakat nevelni... Diplomáciai karriert akar csinálni... Nyugat-Európában élvezni a világot... Pártvezér akar lenni és magát a jognak és alkotmánynak szentelni... Író akar lenni — verseket és szomorújátékokat írni.” (1821. III. 27.) Vajon nem rejti-e magában e szöveg egy huszonnégy évvel későbbi hölcselkedés csíráját: „Házasodj meg, meg fogod bánni; ne házasodj meg, ezt is meg fogod bánni; házasodj vagy ne házasodj, mindkettőt meg fogod bánni; vagy megházasodsz, vagy nem, mindkettőt megbánod.” (Sören Kierkegaard: *Vagy-vagy. Írásaiból.* Bp., 1969. 130.)

Gergely András úgy véli, hogy Széchenyi eszmerendszerében „a nemzet és a haladás összekapcsolása... *külsődleges*” (163). Megfigyelésének jogosságát nem lehet kétségbe vonni, de félrevezető lenne említés nélkül hagyni azt, hogy Széchenyinéél haladás és nemzet sokszor nem kapcsolatként, hanem vaglyagosságként szerepel. Az annyit magasztalt kollégiumú kálmvista Róma, „Debreceen a föld utolsó városa” (Lukányihoz, 1820. VII. 29.), Magyarország csúnyácska haza, nagy Parlag. Szidalmazásában Adyt leszámítva Széchenyinek alig akad párja: „Ott, ahol sokszor annyi esztendeig, sőt emberkorokig hallgatni kell, a leghasznosabb eszméket el kell fojtani, a legéletrevalóbb tudást agyban, kebelben hervaszta kell rejtegetni és szinte tudatlannak kell látszani

— míg szólni szabad. S akkor is jobbára csak úgy kell szólni, amint mások gondolkodnak s kívánják vagy parancsolják azt, nem pedig úgy, amint a mondó szívében érzi s ahogy arról lelkében meg van győződve.” (*Világ*) *A társadalmi fejlődés létének kérdését vizsgálva Széchenyi legalábbis ötféle lehetőség között habozik, s nem lehet vonalszerű fejlődést látni bennük, mert időről-időre mindegyikük jelentkezik. Nincs végezt, mi önmagunk vagyunk hibásak elmaradottságunkért. Az önáltató hiúság, az ájult leborulás saját magunk előtt, a szalmatűz, a közrestrég és a pártviszályban, uralomvágyban megnyilvánuló irigység gátolja polgárosodásunkat. Ha leszámolunk saját hibáinkkal, szabadon előttünk áll a fejlődés útja. Így szól az első válasz a kérdésre, az önmagunkra utaltságnak olyan értelmezését adva, mely Benjamin Franklin hatására enged következtetni, de egyszersmind megelőzi Emerson felfogását. „Az, amit Magyarországon én kívánnék konzerválni, úgy áll ahhoz, aminek kitisztítása, reformálása és egészen újraalkotása után sóvárgok, mint legfeljebb 10:100-hoz.” (Garai)*

Ezzel teljesen ellentétes az a válasz, melyet az ifjú Széchenyi Wesselényinek adott: „Jobb föl nem ébreszteni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait ne hordja az elkorcsosodás büntudatát, s csendesen múltjék ki, a végpercig nem gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfedél és koporsó” (Kemény: i. m. 48). *A magyarság nem képes a fejlődésre.* Tévedés lenne azt hinni, hogy e borúlátás csak a korai években s Kossuth fellépése után jellemezte volna Széchenyit, legvallalkozóbb szellemű éveiben is vélekedett így: „Minden nap erősebbé válik a meggyőződésem, hogy Herdernek igaza volt, a magyar nemzet hamarosan megszűnik”. (1829. VI. 20.)

Korántsem jelenti ez, hogy Széchenyi hazájának bajait egyértelműen a magyarság saját tévedéseivel magyarázta volna. Mikor érzelmileg hitt a jobb jövőben, az *önhibán kívül bekövetkező nemzethalál* foglalkoztatta értelmét. Feltehetően nem is kellett átésznie a világpolgárság betegségén; a nemzetjellem lehetőségként már korán benne élt a gondolkodásában. 1810-ben találkozott Madame de Staëllal, a nemzetjellem gondolatának népszerűsítőjével, apjától örökölte Rousseau összes műveit, de a XVIII. századi magyar nemesi ellenállás hatása alatt keletkezett művekből — például Gvadányi *Nótáriusából* — is meríthetett ösztönzést. A társadalmi fejlődés lényegünk eltűnését vonhatja maga után — Kossuth többek között ezért a feltételezésért bírálta hevesen Széchenyit. *A Világ* paradox kifejezése: „vén fő fiatal vállakon” azt a következtetést rejti magában, mely szerint az „élettudomány” nem teszi

okvetlenül „egészségesse” a nemzetet. A *Stadium* nyíltan ostorozza a világpolgárságot: „egészen el ne külföldiesedjék az ország, s a kül intelligencia még könnyebben és szaporábban ne nyomjon el minden nemzeti sajtóságot, mint most”. „Peregjen le az egész, mások fognak helyünkbe ülni — mondja Széchenyi 1844. október 3-i beszédében —, s lehet talán, hogy azok, kik minket fölváltanak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, azonban hogy magyarok nem lesznek, az előttem axióma.” A *Blick*ben Széchenyi ugyanazt a régi Magyarországot méltatja, melyet máskor szidalmaz: a tétel és az ellentétel nála mindig kölcsönösen kiváltja egymást, s nem jön létre szintézis.

Gergely András Széchenyi pályájának csak az első, 1833-ig terjedő szakaszával foglalkozik, de már itt is túlzás „törtélen optimizmusról”, megszorítás nélkül „a haladásba vetett hitről” (175) beszélni. Sokszor még a legderülátóbb kifejezésekből sem hiányzik a kétely felhangja: „mindenkire nézve, ki a haza levegőjét szívja, egyenlő teher és egyenlő jog. Ez azon végkikötő, melly felé áll, noha ezt az emberiségnek de facto egy nemzete sem érte még el, vágyaimnak iránytűje” (*Hirlapi cikkei* SZÖM VIII, 20). *Nem biztos, hogy a fejlődés jobb állapotokat hoz, „l'enter est peuplé des meilleurs intentions” (Politikai programtörédek).* Angliában pénzhajszát és erkölcsromlást lát, az amerikai rabszolgaságot már 1825. szeptember 21-i naplőbejegyzésében elítéli. A kapitalizmus új és éppen ezért előre nem látható következményekkel járó társadalmi betegség keletkezését idézheti elő. A *Stadium* írója a nivellálódást látja a jövő veszélyének. Mindazt végiggondolja, amit később *Az ember tragédiája* a lírai dráma nyelvére fordít le.

Széchenyi még azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy eleve *semmiféle fejlődés nem lehetséges.* Szabad-e az ember, mint Rousseau állította, vagy létezik eleve elrendelés? Ezt a kérdést éppúgy nem tudja eldönteni, mint nagy romantikus kortársai: „De mi játszunk-e saját magunkkal? Vagy egy kéz a magashól keveri a kártyákat?” (Tieck: *Gesellschaft auf dem Lande* 1824) Az öngyilkosság is azért foglalkoztatta, amiért sok romantikus író: a szabad emberi tett és az elkárhozás dilemmája miatt. Nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a történelem iránya csak utólag, valamely nem ismert későbbi cél felől érthető meg: „egymás iránt való türelemnél józanabb dolgot nem gyakorolhatunk. Hisz csak utóbb válik el: kinek volt több igaza” (*Világ*). „Mi nem csináljuk a históriát, ahhoz is sok kell, hogy megértsük.” (Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 1846—48.* Bp., 1889. II. 225.)

A harmadik szinten, a *társadalmi fejlődés mikéntjének* elképzelésében is feladatlan ellentmondások jellemzik Széchenyit. A három szint úgy épül egymásra, hogy állandó a szerves összefüggés közöttük. Hogyan válhatnak teljes emberré: ha magamba vonulok vagy ha kilépek énemből. Megalkotott-e vagy elszenvedett Széchenyi magánya? Az ő esetében ezt éppúgy nem lehet eldönteni, mint Rousseau-nál: „Jól tudom, hogy bármit tegyen is az ember, mindig tanúja lesz lelkiismerete; de ennek tanúsága elegendő-e, szabad-e engedni, hogy bizonyos mértékig elhanyagoljuk más embereket?” (*Correspondance générale.* Paris, 1924—34. III. 133.) Széchenyi már a tizes években ünnepli a pusztát, ahol semmi nem akadályozza a szemet a messze kitekintésben; folyó vagy hegy mellett nem tud úgy elmenni, hogy át nem úszná s ne mászná meg őket. 1857-ben fiához írt *Intelmeiben* viszont a felületes széttekintés helyett a gondolkodás mélységét tartja fő értéknek. Tettel vagy elmélkedéssel lehet-e többre jutni: egész életén végigkíséri ez a kérdés. Fél a forradalomtól, de az elkéséstől is; arisztokráciával akarja végrehajtani a társadalom átalakítását, de nem öröklött, hanem szerzett érdemű vezető réteget kíván; egyszerre akar változtatni és megőrizni; az eszmerendszer és az egyének szellemi szintje között nem tudja feloldani az ellentétet. Igaza volt Keménynek, amikor azt állította, hogy „midőn ő Kossuthot vádolja, több vagy kevesebb mértékig magát is megszólhatná” (I. m. 284). Lehetőségként Kossuth eszmevilága is benne élt a gondolkodásában. „Batthyány és Kossuth hallatlan, nagy szerepén csak örülni tudok s Isten látja lelkemet, legkisebb irigység nem rejlik keblemben” (Tasnerhoz, 1848. III. 17.). Falk Miksa feljegyzéseiből ismeretes, hogy döblingi éveiben Széchenyi a vártnál sokkal magasabbra értékelte Kossuthot, valahányszor az szóba került.

A feladatlan feszültségek, eldöntetlen lehetőségek jellegzetesen *romantikus* sajátosságok. „Nem tanítványa ő a romantikának, hanem egyik előállítója” — írta róla Németh László (*Az én katedrám.* Bp., 1969. 410). Gergely András Szekfű *Három nemzedékével* vitatkozik, skatériateremtő elméleti igényességgel különbséget próbál tenni irodalmi és politikai romantika között, de eredeti ötlete bizonyító érvelés híján megalapozatlan marad. Elfogadja Turóczi-Trostler József szembeállítását a reakciós német s a forradalmi angol és francia romantika között (15, 30), mely ma már túlzottan egyszerűsítőnek tűnik; s Széchenyit csak egyes német romantikusokkal veti egybe: „Széchenyi a fennállót élesen elutasítja, s eszményből indít, szemben a politikai romantikusok nézeteivel, akik a fennállót, az állapotot (mint nem-

zetet is!) elfogadják, arra próbálnak építeni (pl. Adam Müller). Az erkölcs hangsúlyozásával nem a régi rendi eszményeket igyekeznek újra megvalósítani, nem a nemes-ségben látja a nemzet erejét (mint pl. Friedrich Schlegel). Ideálját a jelen és a jövő nagy országában, Angliában, sőt Amerikában keresi, s nem régmúltból merít (mint pl. Novalis) (167). Aligha lehet tagadni, hogy Széchenyi elképzelése a társadalomnak szerzett érdemű kiválasztottak által végrehajtott átalakításáról meglehetősen emlékeztet Byron jellegzetesen romantikus politikai felfogására. Az pedig már paradoxonként hat, hogy Gergely Széchenyit a politikai romantikával szemben Fichtéhez hasonlítja, holott e német gondolkodó az én és nem-én szembeállításával, a nemzetjelleme és a tett központba helyezésével a politikára és művészetre egyaránt kiható romantikus világszemlélet megalapozói közé tartozott.

Befejezésül Széchenyi néhány jellegzetesen romantikus sajátosságára szeretnénk felhívni a figyelmet. *Magányát*, elszigetelődését legnagyobb kortársaihoz hasonlóan élte át, úgy érezve, hogy mindennek a közepontjában és mindenből kirekesztve lenni valójában egyazon egyedüllet két szemlélete. A szembenálló lehetőségek azért kínozták, mert élénk képzeletével azonnal mindennek az ellenkezőjét is látta, s lelki szemei előtt minden lehetőség már megvalósulásában jelent meg. „Túl sok képzeletem van az ítélet, az emlékezés, stb. rovására” — írta franciául Wesselényinek, 1826-ban. *Naplóiban* gyakoriak az *álm*-leírások. Nappal is álmodik. Időnként úgy érzi, rossz álma van, melyből nem képes felébredni, máskor viszont az a benyomása, csupa örült veszi körül s egyedül ő jőzön: „látom teljes mélységében az örvényt, mely felé rohanva haladunk... És mégis csak agyam beteges víziója tán, mikor ennyi ismert okos ember oly nyugodtan nézi ezeket.” (Kovács: i. m. II. 254.) Álom-értékelése megegyezik a romantikusokéval: az álom az ő számára is „a lélek mély visszatérése önmagába” (Henrik Steffens), „öntudatlan költészet” (Jean-Paul), a saját magával folytatott, önvizsgálati párbeszéd: „Álmomban vitatkozom valakivel, aki megcáfol és felvilágosít; én vagyok önmagam felvilágosítója, tehát *elmélkedem*” (Lichtenberg). Az álomnak, „sejtelmeimnek” higgye-e vagy a valóznak: nála is ez a belső monológ alapkérdése: „Ó, álmaim, miért éltek? Ó életem, miért nem élsz?” (Arnim). Álmaikat a való élet *jelképeinek* tekinti, s még gyakorlati tevékenységével is jelképeket akar teremteni, a Lánchíd például kezdetből fogva annak tűnik a szemében. Könyveinek *formája* is jellegzetesen romantikus.

Kemény az egyenes vonalokból mértanilag megszerkesztett francia kerttel szemben kacskaringókkal tele angol parkhoz hasonlított a írói világát, a *Taglalat* klasszicista ízlésű szerzője joggal nevezte kuszának a *Hitelt*, a *Hitel* szerkezete útvesztőkhöz hasonló, a *Kelet népe* körmondatai az áttekinthetelenség benyomását keltik, s szónokként Széchenyi összes magyar kortársától lényegében különbözött a rögtönzés rendkívül széles körű érvényre juttatásával.

A művész Széchenyi legáltalánosabb jellemzője a *romantikus ironia*, mely a feloldatlan ellentétekből, az eldöntetlen vagylagosságokból táplálkozik. Ezt nevezte Kemény „komédiázási hajlamnak”, „mely a tréfát és az apró színleléseket gyakran cél nélkül, saját kárára is üzette vele” (i. m. 215). Sohasem látja egyértelműnek a létben elfoglalt helyét, hangulatai szüntelenül saját ellentétükbe váltanak át. Egyik legszébb álomkép-verse után ez a következő gondolata: „Ilyen álomtól és gondolkodástól ugyancsak elszörnyedne egy derék jó paraszt!” (1819. IV. 19.). Péterfy joggal vélte Széchenyit hamleti alkatnak, kinél „az értelmi egoizmus, mely az embereket pusztá eszköznek nézi céljaira s az a csodálatos érzelmesség, mely váratlanul, a legcsekélyebb érintésre mintegy egész lelkét elborítja”, „a legfejlettebb clairvoyance és hallucinációkra való hajlam élnek egymás mellett s változnak egymásba” (*Összegyűjtött munkái*. Bp., 1903. III. 152., 154.).

Érthető, hogy ez a lelki alkat a *vallomás* műfajában mozgott a legotthonosabban. A bensőséges naplónak abban a történeti típusában alkotott maradandót, melynek Montaigne, Pascal és Rousseau szolgált forrásul és Lichtenberg, Baader, Jean-Paul, Novalis, Byron, Maurice de Guérin, Hebbel, Baudelaire és Amiel volt a mestere. Széchenyi irodalomtörténeti megközelítőinek sürgető feladata, hogy írásait e műfaji hagyományon belül elemezzék. Gergely András kiemelkedően jelentős, kezdeményező és érdemi vitára készítő könyvében e feladat elvégzéséhez minden segítséget és ösztönzést megad, amire csak a történész a maga területén maradványra képes lehet. Széchenyi történettudományi kutatásának döntően új eredményeit látva, óhatatlanul arra a gondolatra jutunk: a XIX. századi magyar irodalomnak a történettudományi eredményeit felhasználó kutatása szempontjából mennyire üdvös lenne ha a Széchenyi-szakirodalom jelentős gyarapodását a Kossuth-kutatás hasonló megújulása követné, mindenekelőtt a Barta István halálakor félbeszakadt szövegkiadás folytatásával.

Szegedy-Maszák Mihály